

Den stora expeditionen

-och upptäckten av Stellers sjöko

I början av 1700-talet startade tsar Peter den Store en omfattande kartläggning av det ryska riket. Flera svenska krigsfångar från Poltava benådades om de gick med på att sändas ut som lantmätare på riskfyllda expeditioner till okända områden i Sibirien. Men inte bara krigsfångar, ryska staten engagerade även andra utlänningar (däribland även svenskar), framförallt officerare och vetenskapsmän.

1729 återkom den danske kommendörkaptenen Vitus Bering från en sex år lång expedition i ostligaste Ryssland. Målet hade varit att undersöka om Amerikas okända västra del hängde ihop med Ryssland. Bering och hans manskap kunde inte bekräfta detta på grund av diverse oförutsedda händelser.

En gigantisk expedition

Vintern 1733 sändes Bering från S:t Petersburg ut ännu en gång som ledare för en av de största och längsta expeditionerna i världshistorien. Förutom att återigen försöka finna Amerika var delmålen den här gången också att fastställa Japans läge i förhållande till Ryssland, samt att undersöka om nordostpassagen var seglingsbar.

Expeditionen kom att pågå i totalt sexton år. Bara den fem år långa transporten till Ochotsk vid Stilla havet engagerade ca 5 000 människor. Under sommarhalvåret fraktades mat och utrustning med båtar längs de stora ryska floderna och dessas biflöden. Vintertid användes hund- och hästslädar. Väl i Ochotsk byggdes ett flertal fartyg under några års tid. Då de första stod klara sändes de söderut för att finna sjövägen till Japan.

Två år senare hissades seglen på ytterligare två fartyg – S:t Peter och S:t Paul. 1741 seglade de till Kamtjatkas ostkust där de övervintrade i en skyddad vik, som döptes till Petropavlovsk (numera Kamtjatkas huvudstad) efter de två fartygen.

Året därpå lämnade båda skeppen den trygga hamnen. Planen var att segla rakt österut för att finna Amerika, som man vid denna tid bara kände till de ostligaste delarna av. Fartygen skulle följas åt men miste kontakten med varandra i tät dimma. Bland den nästan hundra man starka besättningen på S:t Peter fanns bl a Vitus Bering, den svenske sjökaptenen Sven Waxell som var född på Söder i Stockholm, men tagit värvning i ryska flottan samt den tyske naturvetaren Wilhelm Steller, som ursprungligen kom till S:t Petersburg för att anställas som läkare. Med på resan fanns även Sven Waxells 12-årige son Lars.

Ombord på S:t Peter vid upptäckten av Alaska. Mannen i vit rock är Vitus Bering. I uniform till höger står Sven Waxell och snett bakom honom Wilhelm Steller. Vid relingen till vänster spanar 12-årige Lars Waxell.

En månad efter den oplanerade skilsmässan ute i havsdimman nådde både S:t Peter och S:t Paul oberoende av varandra Alaskas syd- och västkust, vilket är den direkta orsaken att landet kom att tillhöra Ryssland knappt hundra år innan det såldes till USA för 7,2 miljoner dollar.

Stormar, skörbjugg och stort manfall gjorde återfärden traumatisk. S:t Paul nådde med nöd och näppe hemmahamnen Petropavlovsk på Kamtjatka. S:t Peter hade det än värre. Halva besättningen hade avlidit i

den fruktade bristsjukdomen skörbjugg, och de överlevande hade inte krafter kvar att segla fartyget. När de i mitten av november siktade en okänd ö (Beringsön), hade de inget annat val än att styra över några rev in i en skyddad vik där fartyget sattes på grund.

Endast några få män, däribland Steller, hade krafter att hjälpa de sjuka i land på den bergiga och trädlösa, tio mil långa ön. Enda skyddet de kunde upptäcka var några gropar mellan sandiga kullar som täcktes med segeldukar. Situationen var miserabel. Man efter man dog, däribland Vitus Bering, varpå Sven Waxell tog över befälet. Den som klarade sig bäst var 12-årige Lars som de som kunde tog hand om.

Havsuttrar, pälsälar och sjökor

Till de överlevandes lycka fanns orädda havsuttrar längs stränderna. Dessa var lättjagade, men små, så det blev inte så mycket kött att dela på för de 40 överlevande. Med tiden blev uttrarna skyggare av all jakt. Framåt våren upptäcktes stora mängder pälsäl på andra sidan ön. Men det kostade mycket energi att ta sig mil efter mil över bergen och bära köttet tillbaka till lägret.

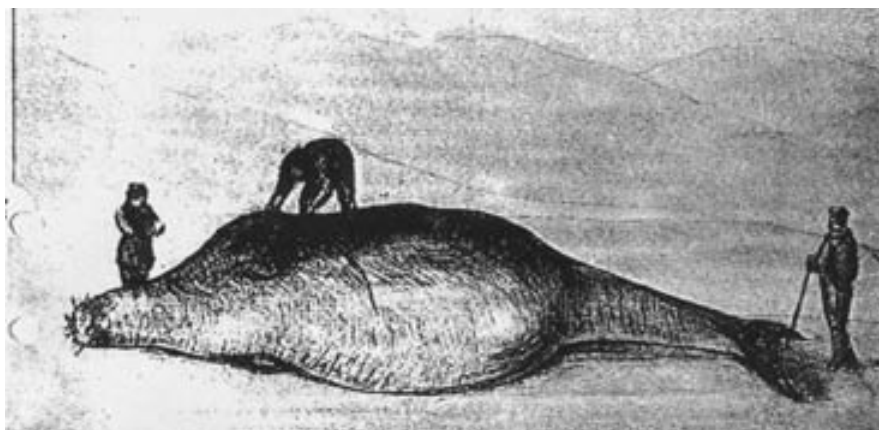
Sakta men säkert började de överlevande att tillfriskna från skörbjuggen. Men under tiden hade fartyget under flera stormar drivit upp på land och förvandlats till vrak. Sven Waxell föreslog på ett möte med hela manskapet att man skulle hugga upp fartyget och av materialet tillverka ett mindre fartyg, med vilket man skulle försöka ta sig tillbaka till Kamtjatka. Förslaget bifölls och arbetet sattes igång.

Ett av alla problem var fortfarande maten och den tidsödande fångsten av pälsäl på andra sidan ön. Alla männen behövdes till båtbygget för att undvika en ny övervintring. Det var nu man började kasta ögon på de märkliga sjökoliknande varelser som betade kelp en bit utanför lägret. De var gigantiska, närmare tio meter långa och därför inte helt lätta att fånga. Efter lite funderande rodde några av männen ut med en specialkonstruerad krok, som de körde in mellan revbenen på ett av djuren. Ett långt rep var fäst i kroken och i andra ändan försökte 40 man dra in bytet till stranden. Men det höll på att ta en ände med förskräckelse. Hela manskapet drogs ut i vattnet och höll på att drunkna.

Då rodde männen i den lilla båten ut till sjökon och sårade den med kraftiga lansar tills den blev tillräckligt försvagad att dras in till stranden där den fladdes. Därmed var matransoneringen till ända och alla kunde äta så mycket de ville. Köttet var delikat och smakade som nötkött, kanske beroende på att sjökor är de enda havsdäggdjur som uteslutande lever på vegetabilier. Späcket var upp till tre decimeter tjockt och smakade som smör. Allt detta gav snabbt männen krafterna tillbaka. Arbetet med fartyget framskred som det skulle och i augusti var det dags för sjösättning. Förmodligen hade man vid det laget fångat tio djur eftersom en sjöko räckte i cirka 2 veckor.

Överfarten till Kamtjatka gick utan några större problem och efter två veckor ankrade fartyget vid Petropavlovsk. Ryktet om de värdefulla havsuttrarna och pälsälarna spreds snabbt, likaså ryktet om de kolossala sjökorna som smakade så gott. Åtskilliga fångstexpeditioner gav sig iväg till Beringsön och den närbelägna Kopparön, som tillsammans utgör Kommendörsöarna. Man räknar med att det vid dessa öar fanns ca 3 000 sjökor. Efter 27 år var hela beståndet utrotat! Med all sannolikhet hade arten ändå försvunnit på sikt, eftersom det var en liten rest av ett betydligt större bestånd, som tidigare fanns längs hela de ryska och amerikanska kusterna av Beringshavet.

Förmodligen hade all kunskap om de kallvattenslevande sjökorna försvunnit om det inte vore för den mycket noggranne Wilhelm Steller – den ende naturvetaren som sett djuret. Trots de miserabla förhållandena lyckades han vid sidan av allt annat arbete beskriva sjökornas sociala liv, ta otaliga mått på en 7,5 meter lång individ och examinera den in i minsta detalj. Efter dessa mått och beskrivningar har en fullskalemmodell gjorts som sedan april 2004 finns att beskåda på Göteborgs naturhistoriska museum.

Måtttagning och styckning av en sjöko på Beringsön.

Stellers sjöko

Stellers sjöko (*Hydrodamalis gigas*) eller barkdjuret, som arten ibland kallas på grund av sin skrovliga hud, var mycket social och familjekär. Djuren var monogama och levde familjevis i större flockar som följde tidvattnet ut och in för att beta tång. Varje familj bestod oftast av en hane och en hona som föste ungen framför sig under sina födosök. Vid ett tillfälle sörjde en hane sin dödade hona i tre dagar och vägrade att lämna henne.

Till skillnad från sina nu levande tropiska släktingar, dugongen och tre arter manater, kunde inte den stellerska sjökon dyka. Det tjocka fettlagret fungerade som en flytväst, vilket gjorde att en femtedel av djuret alltid syntes ovanför vattenytan. Att ta sig upp på land var inte heller möjligt. Därtill var kroppen alltför stor och frambenen för små. Djuren kunde hålla andan i fem minuter och då de höjde huvudet över vattnet för att andas frustade de som hästar.

Parningen inföll oftast på våren men kunde äga rum när som helst under året. Akten brukade börja med att honan försökte locka hannen att följa henne. Efter en stunds gäckande lek vände hon sig på rygg för att ta emot hannen med en omfamning på ett påtagligt mänskligt sätt. Under sömn och vila låg de på rygg och flöt omkring planlöst på vattnet.

Slutet på expeditionen

Slutligen – vad hände med överlevarna på S:t Peter? Större delen av manskapet reste hem, medan Waxell och några till stannade kvar i Kamtjatka och i Ochotsk ytterligare ett par år för att ordna upp saker och ting. Expeditionen avslutades officiellt efter sexton år då Sven Waxell återvände till S:t Petersburg 1749. Aldrig har någon geografisk expedition, varken förr eller senare, varat så länge. Waxell fortsatte sin karriär som rysk örlogskapten på Östersjön.

Wilhelm Stellers öde blev mera tragiskt. Han ägnade några år till att kartlägga Kamtjatkas okända fauna och flora. Då han så småningom vände kosan mot S:t Petersburg greps han av rysk militär i Irkutsk för att han sympatiserat med kamtjatkabornas uppror mot den ryska ockupationsmakten. På grund av de miserabla förhållandena under fängstransporten tillbaka till Kamtjatka ådrog han sig en svårartad lunginflammation som tog hans liv.

text: Svante Lysén